

Om kungens äng i Kungsängen

av Ulf Björkdahl

Kungsängen i Upplands-Bro är från början inte alls något ortnamn. Istället anger namnet vem som var ägare till ängen. Alltså svenske kungen eller mer korrekt staten eller kronan som det hette förr. Ängen levererade hö som foder till kungens hästar i Stockholm.

Det fanns många kungsängar i landet. Jag har grävt lite i arkiven om vår kungsängs historia. I landsarkivet, slottsarkivet, lantmäterihandlingar m m finns en del information.



Den kungliga ängen låg på den gamla idrottsplatsen söder om kyrkan.

Vi börjar från början. För länge sen bildade Mälarens vatten en havsvik som sträckte sig ända upp till kyrkan. För 800 år sedan kunde man ro ända fram till den då nybyggda kyrkan som då hette Näs. På grund av landhöjningen blev viken allt grundare och bildade så småningom ängsmark. Det frodiga ängsgräset togs tillvara som vinterfoder till kreaturen.

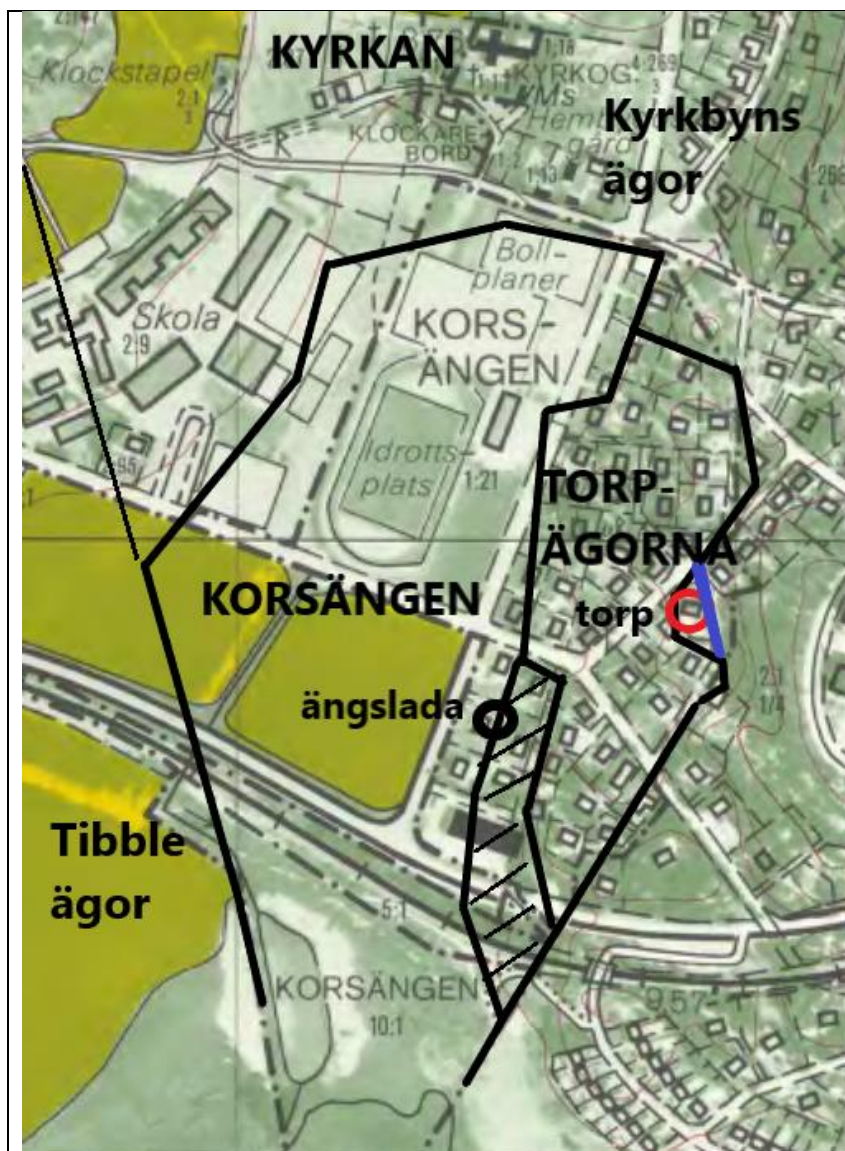
Ängen, som breddade ut sig över hela lågområdet mellan kyrkan och Mälaren och flankerad av höjdparter, togs under 1500-talet i beslag av Gustav Vasa för att ge föda åt hans hästar. Höet bärgades på ängen och transporterades till det kungliga hovstallet vid Stockholms slott.

Kungens äng hette Korsängen

Kronan förfogade över ett stort antal kungsängar – eller hovstallängar som det mer formellt hette – som höleverantörer. Hovstallängen i vår trakt, dvs dåvarande Näs socken och för övrigt den enda inom hela Bro härad, hette **Korsängen**. Namnets ursprung är lätt att relatera till läget nära kyrkan. Ängen gränsade till egendomarna Tibble och Kyrkbyn. Arealen uppgick till 40 tunnland eller 20 hektar (0,2 km²).

Ängen omnämns vad jag kan se första gången 1542 i Upplands landskapshandlingar bland ”Konungs ängar”. Korsängens roll som ”kunglig höleverantör” uttrycks i jordeböckerna som att kronoängen Korsängen är ”KM:t och Kronan besparat till KM:t:s hovstallstat i Stockholm” (KM:t = Kunglig Majestät, besparat = reserverat). Detta organiserades som så att kronan genom auktion utarrenderade ängen till någon större gård i trakten, vanligtvis Tibble eller Almare-Stäket. Arrendatorn betalade arrendet genom att varje år bärga och leverera hö till hovstallet till ett värde av 120 sommarlass hö. Det verkliga utfallet skiftade förstås från år till år. För att säkerställa att ängsgräset fick växa orört bevakades ängen av en ängsvaktare som bodde i ett närliggande torp.

Lite grann om hovstallet. Hovstallet rymde några hundra utvalda och ståtliga hästar som kungen och hovet behövde till vardags men även för avel, krigföring och ceremonier. Det första egentliga hovstallet uppfördes 1535 på Helgeandsholmen av Gustav Vasa. Då det snart var för litet byggdes ett nytt under 1560-talet vid nuvarande operan men återgick hundra år senare till Helgeandsholmen. När riksdagshuset skulle börja byggas under 1890-talet fick hovstallet flytta till sin nuvarande plats nära Nybroviken.



Korsängens ungefärliga gränser

under den tid som den fungerade som hovstallsäng har ritats in av författaren på 1979 års karta. Gränserna, som under åren ändrats endast marginellt, följer tämligen väl landskapets höjdnivåer.

Ängen utgjorde fram till mitten av 1800-talet ett enda sammanhängande stycke ända ner till sjöstranden.

Torpägorna låg på den kuperade marken på höjden öster om ängen. Torphuset (röd ring) låg i själva verket utanför kronans mark tills gränsen mot kyrkbyns ägor ritades om under 1700-talet (blått).

Streckat område avser mark som ansågs vara oanvändbar då den bestod av berg och sten. Intill denna mark låg Korsängens hölada (svart ring).

En väg drogs från landsvägen ner till sjön, ungefär där Bydegårdsvägen går idag, i syfte att lättare nå de olika markdelarna men även för att hämta vatten till kreaturen.



Ängen idag, sedd norrifrån en vinterdag.

Höbärgningen och transporten till Stockholm

Ängsgräset skördades på sensommaren och hässjades på hösten. Sedan vinden och vädret torkat höet förvarades det i hölador för att senare transporteras till hovstallet eller ibland någon kunglig gård. Höbärgningen utfördes mot betalning för de dagsverken som allmogen i Näs socken gjorde. Arbetskraft kunde även hämtas från närliggande socknar och häradar.

Transporterna från Korsängen till Stockholm gick vanligtvis via landsvägen, en sträcka på ca 3 mil. Vintertid kunde vintervägen över Görvälns is användas. Åtminstone under någon tidsperiod kunde hötransport ske till sjöss på särskilda höpråmar. 1712 nämns nämligen i ett brev att eftersom prämen nu är fullt lastad så kan ängsvaktaren få det återstående höet i ladan till sina kreatur.

Enligt en anteckning från 1701 utbetalades då 128 daler till allmogen för utförda dagsverken på Korsängen. Man var inte alltid nöjd med betalningen för arbetet. 1760 anmälde riksdagsmannen Anders Andersson till Kungl Maj:t att Bro häradsbor vid bärgandet av kungsängen hittills inte fått mer än 1 daler för ett slåtterdagsverke, 18 öre för ett räfsdagsverke och 1 daler 16 öre kopparmynt för ett hästpar med ett lass hö till Stockholm. Han anhöll därför om någon tillökning av betalningen för deras arbete på ängen och körsorna därifrån. I landshövdingens yttrande avslogs detta mot bakgrund av knappa medel och jämfört med andra häradar där resorna var betydligt längre. 10 år senare framfördes besvären via riksdagsmannen Jonas Janson även då utan framgång. Hårt arbete, fattigdom och extra pålagor var som bekant mångas lott!



Höet skördas (genrebild).

Arrendatorerna

Under 1500-talet bärgades Korsängen av Stäks Ladugård, senare kallad Almare-Stäkets herrgård. Vi känner till volymen av några års höleveranser till hovstallet, t ex 1546 94 sommar- och 47 vinterlass, 1554 100 sommarlass, 1557 79 lass, 1568 168 sommarlass, 1593 120 sommarlass. Så rullade det på.

En kort period under 1600-talet, troligen omkring åren 1647-1690 ägdes Korsängen av frälsesläkten Torstensson på Lennartsnäs. I jordeboken 1693 är Korsängen åter upptagen som en kronans äng under rubriken "Tillöste kär". Om det ålåg Lennartsnäs att leverera hö till hovstallet återstår att reda ut.

Ibland uppkom tvister mellan grannarna till Korsängen och hovstallsämbetet om ägo gränserna. Kyrkbyn hade länge utnyttjat en sträng 5-6 m in på ängens västra gräns för sin slåtter men 1764 anförde hovstallbokhållaren att tegen borde återställas till Korsängen, varpå invändes att tegen användes av uråldrig hävd vilket dock inte kunde bevisas. Samtidigt påstod representanter för Kyrkbyn att ängsvaktartorpet inte var beläget på kronans mark utan låg på mark som tillhörde kyrkbyn. Gränsen kom senare att dras om så att torphusen hamnade på rätt egendom.

Av ett arrendekontrakt från 1787 framgår att höslåttern på Korsäng uppläts till gästgivaren Peter Holmström vid Tibble gård på 20 års tid (tom 1806), då han vid auktionen avgivit det högsta arrendebudet om 8½ parmar välbärgat hö till hovstallet årligen (1 parm = 17,7 kubikmeter volym). Arrendet skulle alltid levereras vintertid och efter rekvisition från hovstallkontoret antingen i Stockholm, Drottningholm, Tyska Botten, Ekolsund "eller vad ort som helst där det behövs" på arrendatorns bekostnad. Dock bekostar hovstallet tullavgift för det hö som införs i Stockholm och utfärdar frisedel för höforan. Mätningen av arrendehöet vid leveransen sker med parm och förrättas av en av stadens parmmätare med erforderliga trampare och kastare. Arrendatorn står för parmningskostnaden och den vanliga forlönen á 4 skilling för parlasset med tillhörande körare. Betesfoder för allmogens dragare under transporten består arrendatorn till 2 lispund på paret (1 lispund = ungefär 8 kg). Till ängen anslagna kronodagsverken disponeras av arrendatorn för ängens slåtter, räfsning och inkörsel och övrigt som ingår i allmogens skyldigheter. Sedan fanns ett viktigt tillägg: Arrendatorn skulle också vid behov och mot särskild ersättning bistå med betesfoder för hästtransporter som för stallets räkning passerade Näs på sin väg mellan Stockholm och Ekolsund.

Under hela 1800-talet arrenderades ängen av Stäkets gård. Det första kontraktet gällde 1807-1826 varvid 14 ½ parmar arrendehö skulle levereras årligen. I samband med att kontraktet 1826-1857 skulle följas av ytterligare 30 år, noterades bl a följande. Som arrende skall levereras minst 800 och max 1600 lispund hö. Höet skall levereras till hovstallet i augusti eller september varje år fritt för fraktkostnad men befriad från tullavgift om sådan skulle återinföras. Ängen ska "hävdas, stängas och röjas" och allt skogslöpande hindras, arrendatorn får bruka fiske och höfoder vid ängsstranden. Arrendatorn betalar ängens skötsel och bärgning på egen bekostnad utan biträde av de slåtter-, räfs- och öke(=häst)kronodagsverken vilken åtföljt äldre arrenden. Om rätt arrende betalas får han efter eget gottfinnande använda jorden till att uppodla åker. Ängsvaktarstugan och höladan får nyttjas av arrendatorn och repareras och underhålls på dennes bekostnad. 1821 hade Korsängens hölada reparerats på kronans bekostnad.

I det sista arrendekontraktet för hovstallängen, gällande 1887-1907, framgår att den årliga arrendavgiften uppgick till 450 kr. Vad gäller ängens kvalitet lämnas en del information. Jordmånen utgörs i allmänhet av djup och bördig lermylla. Större delen av åkerskiftena har svag lutning företrädesvis mot väster med tämligen god avrinning, men besväras dock vid häftigare vattenflöden av översvämning. Den odlade ängen samt en mellan denna och sjön liggande vattensjuk naturlig äng skiljes från åkerskiftet av järnvägen. Jordmånen här är gynnsam för naturlig gräsväxt, som blir synnerligen riklig genom de varje år inträffade översvämningarna från sjön. Vid högt vattenstånd försvaras eller omöjliggörs bärgningen av fodret på den lägst liggande delen av ängen. För ängen används sjuårigt omloppsbruk: 1.gödsblad träda, 2.höstsäd, 3.4.5.vall, 6.7.vårsådd.

Ängsvaktartorpet

Det värdefulla ängsgräset måste skyddas mot betande kreatur. Därför måste ängen hållas under uppsikt under växttiden och stängslet underhållas. Vid Korsängen fanns därför ett torp med en ängsvaktare som hade till uppgift att se till att boskapen inte tog sig in genom stängslet och åt av det blivande vinterfodret. Stugan låg på en höjd med god utsikt över ängen. Torpets namn var **Hellebro**. Stavningsvarianter som t ex Heelebrotorp, Hälboo torp och Hellebootårpp förekommer. Ängsvaktaren hade torpet fritt till sitt uppehälle och som lön mot att han vaktade ängen och ansvarade för den 610 famnar (1.086 m) långa gärdesgården runt ängen.

Enligt en lantmäterihandling uppfördes torpet Hellebro 1640. Men årtalet verkar inte korrekt. Torpet nämns nämligen med sitt namn redan 1634 i Upplands landskapshandlingar under rubriken Kronans nybyggare och med Hans Pollack som ängsvaktare. Denne Hans nämns även 1623 så torpet bör ju ha funnits då. Troligen från 1647 ingick torpet i släkten Torstenssons förläningar och ängsvaktaren lydde alltså under Lennartsnäs. När Anders Torstenssons änka Christina Catharina Stenbock avled 1719 indrogs torpet året efter till kronan. Under några år senare var det förpantat till assessorn Anders Hedersköld men kom åter i kronans ägo 1736 och förblev så.

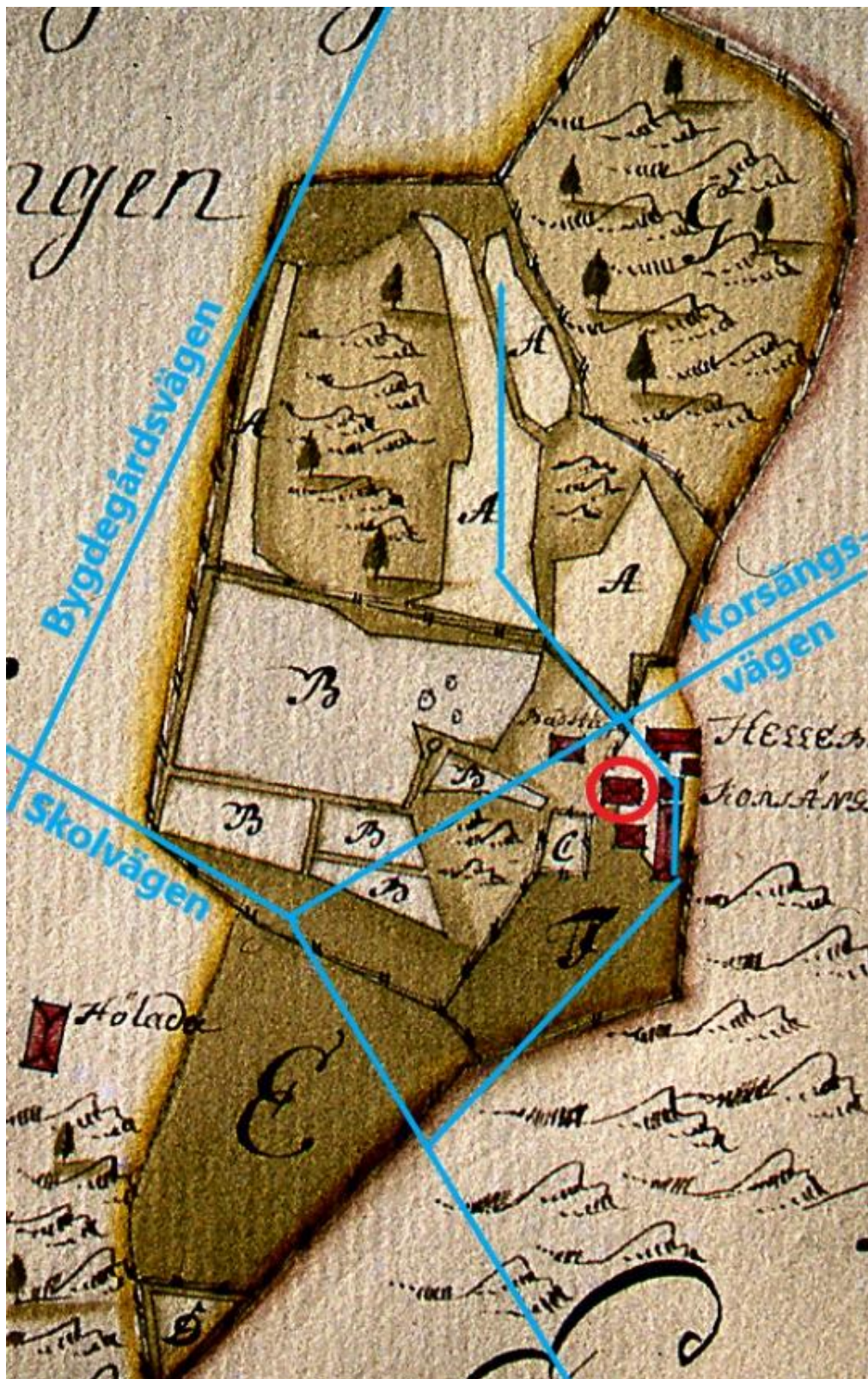
Torpet låg för sig självt en bit från kyrkbyn och doldes av den relativt kuperade och delvis skogbevuxna terrängen. När skatten ett år skulle inhämtas hittade fogden helt enkelt inte dit. Till torparens försörjning och lön hörde förutom själva torpet några små magra och steniga åkrar som låg instuckna mellan bergpartier samt därtill ängar och betesmark. Torpmarken omfattade ca 10 tunnland av vilka omkring 2 tunnland efter hand kunde odlas till åker och lika mycket till äng. Torparen hade från början fått använda en del av kungsängen för bete sedan arrendatorn bärgat höet men detta förbjöds senare. Han hade även tillgång till sjöfoder vid ängens korta mälarstrand och även lite fiske. Torparen räntade från början ½ lispund smör samt 8 dagsverken, vilket senare omvandlades i pengar till 2 riksdaler 10 skilling.



Utsnitt från vykort. Till vänster Korsängsvägen. Det vita huset är byggt på ängsvaktartorpets grund. Till höger torpets ladugård på Övre Korsängsvägen.



Ladugården, 1970-talet.



Denna karta från 1733 visar torpets markägor och byggnader. För orienteringens skull har dagens vägar ritats in (blått).

Som synes var marken starkt kuperad.
 A-B: Åker.
 C-D: Kåltäppor.
 E-F: Äng.
 G: Beteshage.

Torpstugan är inringad med rött. Hus intill stugan är bl a ladugård, lada och badstuga. På själva Korsängen syns den hölada som användes för hovstallshöet.

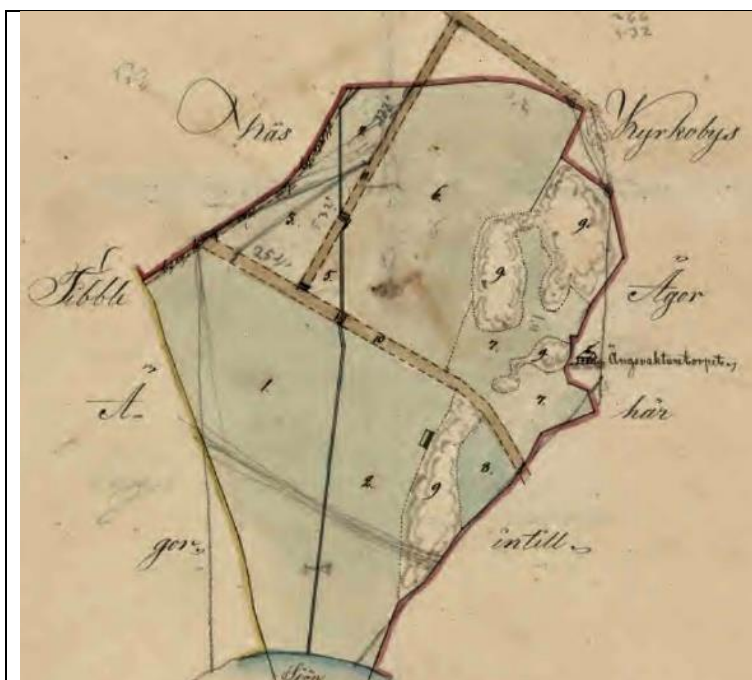
Vad torparna hetat under årens lopp vet vi i stort sett. Den förste vi känner till var Hans Pollack (1623) följt av Knut Finne (1650). Några andra långvariga ängsvaktare var Anders Ersson och sonen Anders Andersson som sammanlagt hade torpet 1694-1758 men även Carl Korsberg och mågen Anders Granberg, 1760-1817.

Landsvägen dras tvärs över ängen under 1840-talet

Landsvägen mellan Stockholm och Enköping och vidare västerut hade sedan urminnes tider passerat Näs kyrka. Eftersom backarna mellan kyrkan och Ryssgraven var besvärliga för tyngre fordon, inte minst för den tilltagande diligenstrafiken, drogs landsvägen under 1840-talet om i en ny sträckning och passerade då över Korsängen. Ängsmarken, som dittills alltid legat i ett enda skifte, genomskars nu av allmänna landsvägen men även av den från landsvägen utgående häradsvägen förbi kyrkan mot Västra Ryd. Tre grindar sattes upp vid ängsgränsen på de berörda vägarna. Det är troligt att den ängsvaktartjänsten upphörde kring 1850 när vägarna drogs fram och ängsmarken splittrades. Efter detta datum omnämns de boende i torpet med andra yrken.

Järnvägen dras tvärs över ängen under 1870-talet

För framdragning av Stockholms-Västerås-Bergslagens järnväg exproprierades 1.031 hektar av Korsängen. Järnvägsbolaget behövde en mötesplats för tågen på den enkelspåriga järnvägen. Mötesplatsen byggdes samtidigt ut till järnvägsstation på nuvarande plats. Banan öppnades för trafik 1876. Bolaget kallade järnvägsstationen för Kungsängen och därmed var namnet i praktiken satt på det samhälle som sakta skulle växa upp kring stationen. Socknen Näs bytte 1886 namn till Stockhoms-Näs men det skulle dröja ända till kommunreformen 1952 som namnet ändrades till Kungsängen och först 1967 bytte kyrkan namn.



Denna byggnad uppfördes 1917 på grunden till det gamla ängsvaktartorpet och är orienterad i samma väderstreck. Här med nuvarande ägare Birgit Vestman och Anders Lundberg.

Karta över Korsängen 1856. Ängen korsades då av nya landsvägen och även av häradsvägens nya sträckning från landsvägen och förbi kyrkan. Den kommande järnvägen har någon markerat med blyerts på kartan. Lägg även märke till det genomgående rejäla diket mitt i ängen från norr ner till sjön.

Korsängen säljs och börjar bebyggas

I samband med att arrendet av hovstallängen skulle gå ut 1907 hade kronan förberett en försäljning av den mark som återstod efter väg- och järnvägsingreppen. Med sitt läge nära Kungsängens järnvägsstation och Mälaren ansågs området lämpat för bostadstomter. Vid den här tiden fanns det ännu endast ett bostadshus i Korsängen, nämligen det f d ängsvaktartorpet, som beboddes av fjärdingsman Andersson. Marken såldes på auktion varvid den senaste arrendatorn greve Björnstierna på Almarestäket blev ägare till hela Korsängen inkl torpmarken. 1914 började Björnstierna försäljningen av tomter i områdets östra del. Ängsvaktartorpet revs och ett nytt hus uppfördes på dess grund.

Källor:

Häradsskrivaren i Uppsala läns södra fögderi, räkenskaper, skilda år (landsarkivet Uppsala)
Handlingar angående försålda kronoegendomar 1700-1900-talen, länsstyrelsen (landsarkivet Uppsala)
Almare-Stäkets arkiv (Kungliga biblioteket).
Hovstallets Ränthö- och ränthalm, arrendekontrakt (slottsarkivet i Stockholm)
Lantmäterikartor, jordeböcker och landskapshandlingar, kyrkoböcker och mantalslängder
Boken H.M.Konungens hovstall av Mild Nygren m fl.